

УДК 37.011.3-051]:159.923:331.36

ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ПЕДАГОГА: ПОНЯТТЯ І ЗМІСТ

Коломієць Наталія, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0002-5770-4805

E-mail: kolomiets_nauka@i.ua

У статті розглянуто основні теоретичні підходи до вирішення питання про сутність та зміст особистісно-професійного розвитку педагога. Здійснено аналіз наукових досліджень вітчизняних і закордонних авторів щодо цього наукового феномена, його структури та специфіки. Проаналізовано зміст понять «розвиток», «розвиток особистості», «розвиток особистості педагога». Обґрунтовано зміст поняття «особистісно-професійний розвиток педагога», під яким автор розуміє свідомий процес якісних змін особистості, спрямований на досягнення високого рівня особистісного саморозвитку та професійної самореалізації у педагогічній діяльності.

Ключові слова: розвиток особистості; розвиток особистості педагога; професійний розвиток; особистісно-професійний розвиток педагога; особистісний потенціал; акмеологічний підхід; особистісний саморозвиток; професійна самореалізація.

PERSONAL AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF A TEACHER: CONCEPT AND CONTENT

Kolomiets Natalia, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Education Technologies and Pedagogic Creativity Chair, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0002-5770-4805

E-mail: kolomiets_nauka@i.ua

The main theoretical approaches to solving the question of the essence and content of the personal and professional development of a teacher are considered in the article. The analysis of scientific researches of domestic and foreign authors concerning the given scientific phenomenon, its structure and specificity is carried out. The content of the concepts “development”, “personality development”, “teacher personality development” is analyzed.

The content of the concept of “personal and professional development of a teacher” is also substantiated, whereby the author understands the conscious process of qualitative personality changes aimed at achieving a high level of personal self-development and professional self-realization in teaching. According to the author’s opinion, the term “personal and professional development of the teacher” reflects the diversity and interconnectedness of scientific and pedagogical activities and personal characteristics of the teacher – i.e. reflects the activities and personal aspects.

Emphasis is placed on the personal potential of the teacher, which allows you to transfer it from the position of the object to the position of the subject of their own professional development. The author notes that personal and professional development requires from the teacher a thorough mastery not only of academic knowledge but also personal strengths and characteristics that help him to define and comprehend his pedagogical practice and himself as an individual. This is done by developing the

necessary life skills which help the teacher grow in his profession and beyond. In addition, the author emphasizes that such development depends not only on formal education but can also be initiated by the teacher himself (non-formal, informal education). In this case, according to the author, the necessary solution is to find an effective trajectory of professional development that meets their own needs and preferences.

It is determined that the comprehensive personal and professional development of a teacher occurs when such aspects of development as personal, professional and social are involved. The last aspect of development, explained by the author, is the social nature of the pedagogical activity.

Keywords: *personality development; teacher personality development; professional development; personal and professional development of a teacher; personal potential; acmeological approach; personal self-development; professional self-realization.*

Різноманітність та складність епохи постмодерну ставить нові та важливі виклики в освіті педагогів. Для того щоб розвинути навички здобувачів освіти XXI століття та зробити освіту більш чутливою до викликів суспільства, заснованого на знаннях, необхідно постійно удосконалювати вимоги до постаті педагога.

Останні дослідження показують, що професійний рівень педагогів та якість їхнього викладання є найважливішими факторами для успішності здобувачів освіти. Ця подвійна роль педагогів в «освітніх реформах – бути суб'єктом і об'єктом реформаций – робить професійний їх розвиток зоною виклику» [16]. Тому в сучасному освітньому просторі активно розробляються нові підходи й стратегії професійного становлення та розвитку особистості педагога.

Швидкоплинність сучасного життя, зміни, які характеризують світове та європейське суспільство, вимагають від особистості швидкої реакції на мінливу дійсність, опанування нових компетенцій та компетентностей, що передбачає розвиток особистості. Цей розвиток на певному етапі поєднується із професійним розвитком, вони в значній мірі починають залежати один від одного, адже успішність працівника передбачає і його успішність як особистості.

Аналізуючи особистісно-професійний розвиток педагогів як складний феномен, необхідно розглянути його структуру.

Метою статті є аналіз поняття «особистісно-професійний розвиток педагогів».

У сучасній психолого-педагогічній науці існує чимала кількість наукових розвідок, присвячених дослідженню проблем професійного розвитку особистості. Фундаментальні теоретико-методологічні дослідження поняття «особистісно-професійний розвиток педагогів» як наукового феномена здійснювали О. Аніщенко, В. Галузяк, С. Гончаренко, І. Зязюн, О. Кучерявий, Н. Ничкало, О. Ярошенко, В. Фрицюк, Н. Козлова, Е. Вержицкая та ін. Практичні аспекти означеної проблеми висвітлені вченими С. Мірошник, Т. Федірчик, Л. Мартинець, Л. Мітіна, С. Сисоєва та ін. Дослідження проблеми педагогічного професіоналізму започатковані у працях І. Багаєвої, Л. Гребенкіної, Н. Гузій, Б. Дьяченка, О. Красношликової.

Здійснений аналіз філософських, педагогічних, психологічних джерел, які розкривають проблему розвитку особистості, зокрема й професійного, дозволив нам виявити наступні тенденції в його трактуванні:

- «процес формування суб'єкта професійної діяльності, тобто системи певних властивостей в умовах неперервної професійної освіти, самовиховання та здійснення професійної діяльності» [3, с. 733]. Професійний розвиток відбувається у процесі професійного навчання і самовиховання, професійної підготовки особистості;

- «набуття працівником нових компетенцій, знань, умінь і навиків, які він використовує чи буде використовувати у своїй професійній діяльності. Це процес підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації працівників з метою виконання нових виробничих функцій, завдань і обов'язків нових посад» [19];
- «процес підготовки співробітника до виконання нових для нього виробничих функцій, заняттю нових посад, рішенню нових задач, тобто розвитку нових компетенцій» [12];
- розвиток себе у своїй ролі, щоб повністю зрозуміти свою роботу та як можна покращитися. Це передбачає вдосконалення необхідних навичок, щоб виконувати свою роль якомога ефективніше, і це продовжуватиметься протягом усього вашого трудового життя. Ефективний особистий та професійний розвиток передбачає забезпечення того, щоб ваші знання та розуміння вашої сфери знань для вашої кар'єри завжди були на максимально високому рівні. Це набуття навичок та знань для кар'єрного зростання, але воно також включає елемент особистісного розвитку [24];
- «рівнонаправлений, нерівноважний і відкритий процес зміни особи в результаті освоєння і виконання професійно-освітньої і професійної діяльності» [4];
- «поступове набуття особистістю фахового досвіду, вдосконалення фахових теоретичних знань, практичних навичок і вмінь, професійно важливих якостей» [13];
- професійне зростання, якого досягає педагог у результаті систематичного поглиблення власного досвіду [1];
- розвиток людини в її професійній ролі. «Професійний розвиток здійснюється на основі різних форм і способів організації. Тому професійний розвиток учителів – це постійний процес оптимального вибору й поєднання різних форм, методів, технологій, які є найбільш оптимальними в конкретній ситуації і в конкретному місці. Основною психологічною передумовою і формою реалізації професійного розвитку особистості є її професійна соціалізація» [11].

Аналіз сучасних досліджень дозволяє стверджувати, що однозначного тлумачення поняття «особистісно-професійний розвиток» у психолого-педагогічній літературі не виявлено.

Сьогодні існує кілька досліджень, які прямо чи опосередковано торкаються проблеми особистісно-професійного розвитку педагогів. Тобто аналізуються такі поняття, як: розвиток педагога, розвиток кар'єри, розвиток персоналу, розвиток людських ресурсів, професійний розвиток, професійний саморозвиток, професійне становлення, розвиток професіоналізму тощо.

Ключову позицію у вищеперерахованих термінах займає поняття «розвиток». Загалом «розвиток» означає дію, «процес, унаслідок якого відбувається зміна якості чого-небудь, перехід від одного якісного стану до іншого, вищого» [18]. У психолого-педагогічній довідковій літературі розвиток визначається як процес незворотних, «спрямованих і закономірних змін, що призводить до виникнення кількісних, якісних і структурних перетворень психіки й поведінки людини» [15, с. 260].

Розглядаючи проблему розвитку особистості, встановлено, що вона у психолого-

педагогічних джерелах трактується науковцями як «закономірні, позитивно спрямовані, якісні зміни рис, властивостей, характеристик особистості, що відбуваються внаслідок внутрішніх суперечностей, які виникають під впливом зовнішніх обставин» [17, с. 161].

Розвиток особистості педагога полягає у здатності «до самореалізації, самовдосконалення, до вивільнення внутрішніх ресурсів і усвідомленого подолання труднощів (зовнішніх і внутрішніх); можливість бути суб'єктом свого власного розвитку» [6]. Відповідно професійний розвиток особистості педагога – це формування особистості професіонала, що здійснюється в процесі окупації професійної діяльності та її самостійного виконання в установах вищої освіти та пов'язаних з ними організаціях [23].

Актуальність досягнення особистістю її вищих рівнів, яких вона може досягнути, досліджується новою наукою – акмеологією. Під час застосування акмеологічного підходу важливого значення набуває професіоналізм педагога, який полягає у результативному вирішенні практичних і теоретичних, спеціальних і професійних завдань. «В якості закономірностей і особливостей розвитку особистості педагога з позицій акмеологічного підходу виділяють здатність до самореалізації, самовдосконалення, до вивільнення внутрішніх ресурсів і усвідомленого подолання труднощів (зовнішніх і внутрішніх); можливість бути суб'єктом свого власного розвитку. В основі даного підходу лежать ідеї цілісності, єдності особистісного і професійного розвитку людини, а його суть полягає у виявленні умов мобілізації у людини установки на свої найвищі досягнення, на найбільш повну самореалізацію особистості, що збігається з вимогами до педагога в умовах модернізації освіти» [6, с. 179].

Автори акмеологічної концепції професійного розвитку особистості зазначають, що професіоналізм особистості досягається у процесі формування професійно важливих здібностей, розвитку особистісно-ділових якостей, її професійного і морального удосконалення, «рефлексивної організації, рефлексивної культури, творчого та інноваційного потенціалу, мотивації досягнень, розкриття творчого потенціалу і наявності адекватної мотивації» [21].

Цей феномен розглядається вітчизняними науковцями як безперервна, свідомо, цілеспрямована реалізація потенціалу суб'єкта професійної діяльності після здобуття вищої та/або післядипломної освіти, через оновлення, розвиток й удосконалення компетентностей та досвіду, необхідних для забезпечення освітньо-наукового процесу університетів, шляхом неперервної професійної освіти (вища освіта, післядипломна освіта, підвищення кваліфікації тощо), самоосвіти та професійної діяльності [20, с. 78].

Дослідники з країн ближнього зарубіжжя трактують особистісно-професійний розвиток як кількісну, якісну зміну «психологічних характеристик особистості, пов'язаних з виконанням нею різних дій в процесі професійної діяльності» [6].

Досить цінними, на нашу думку, є напрацювання Л. Мітіної. Учена визначає психологічні механізми саморозвитку професіонала, які вдосконалюються завдяки активності педагога, як «перетворення його внутрішнього світу, самореалізації, а рушійними силами виступають внутрішні суперечності особистості» [10]. До динаміки безперервного процесу самопроекування особистості дослідниця вносить три інтегральні характеристики особистості педагога: спрямованість, компетентність та гнучкість. Пріоритетними стимуляторами розвитку педагогічної гнучкості Л. Мітіна вважає «фрустраційну толерантність», підвищення рівня самосвідомості, вдосконалення

системи саморегуляції. Залежно від рівня самосвідомості Л. Мітіна будує дві моделі праці вчителя: перша – модель адаптивної поведінки, друга – модель професійного розвитку» [10].

У своєму дослідженні О. Онаць підкреслює, що «розвиток педагога відбувається під час його професійної діяльності у системі взаємодії з іншими суб'єктами навчального закладу і є складовою загального процесу формування професійної «Я-концепції» вчителя». У зв'язку з цим методологічною основою професійного розвитку педагога обрано психологічну теорію діяльності, а провідними науковими підходами визначено функціональний, полісуб'єктний та особистісний.

Функціональний підхід дає змогу трактувати професійний розвиток педагога «як процес творчого вдосконалення його особистості під час виконання професійних функцій» [9], а управління розвитком автор визначає як процес визначення тактики виконання функціональних обов'язків. Полісуб'єктний підхід надає можливість враховувати єдність процесів взаємодії педагога з іншими суб'єктами освітнього процесу закладу освіти. Особистісний підхід, на думку автора, розкриває професійний розвиток педагога як сукупність його психофізіологічних та соціологічних особистісних утворень, надає можливість виражати професійні якості через педагогічні здібності.

Нам імponує наукове трактування особистісно-професійного розвитку педагога дослідницею О. Цокур, яка визначає його як процес формування особистості, орієнтованої на високі професійні досягнення та здобуття вищих рівнів професіоналізму у сфері освітніх послуг, що здійснюється через її саморозвиток, а також педагогічне пізнання, спілкування й діяльність (за О. С. Цокур) [17, с. 161].

При визначенні суті цього наукового феномена ми звернули увагу на важливість урахування у професійному розвитку педагога його особистісного потенціалу, який дозволяє перевести його з позиції об'єкта в позицію суб'єкта власного професійного розвитку. Тобто в основі професійного розвитку педагога лежить його активна суб'єктна позиція. Це припущення базується на дослідженнях учених та практиків. Так, І. Зимня зазначає, що «педагог як суб'єкт педагогічної діяльності є сукупністю, сплавом індивідуальних, особистісних, власне суб'єктних якостей, адекватність яких вимогам професії забезпечує ефективність його праці» [5, с. 165]. На значимість суб'єктного у професійній діяльності вказувала Л. Кондрашова, яка визначала її як «єдність очікуваної професійної поведінки та її реального втілення у процес педагогічної взаємодії, в основі чого лежить індивідуальний стиль діяльності, нестандартне виконання професійних функцій в умовах співробітництва і співтворчості учасників педагогічного процесу» [7]. На недостатнє врахування особистісного чинника у формуванні та розвитку викладача для підвищення якості навчання у процесі професійного розвитку вказують учені В. Кремень, В. Луговий, В. Семиченко, Ж. Таланова [2]. Дослідники Г. Аксьонова, Н. Гузій, О. Трещов пов'язують суб'єктність у професійній діяльності педагога з особистісними проявами педагогічного професіоналізму.

Аналіз означених підходів до розгляду професійного/особистісно-професійного розвитку педагога у дослідженнях учених дозволяє сформувати власне розуміння цього поняття.

Отже, розглядаючи особистісний потенціал педагога та його професійну діяльність як складові професійного розвитку, доцільним вважаємо трактувати його як особистісно-професійний розвиток педагога. Під особистісно-професійним розвитком

педагога ми розуміємо свідомий процес якісних змін особистості, спрямований на досягнення високого рівня особистісного саморозвитку та професійної самореалізації у педагогічній діяльності. Цей процес є постійним і безперервним (що відповідає сучасному принципу організації навчання «навчання впродовж життя»). Термін «особистісно-професійний розвиток педагога» відображає різнобічність і взаємопов'язаність з науково-педагогічною діяльністю й особистісними характеристиками педагога, тобто відображає діяльнісну й особистісну сторони. Ми солідарні з думкою дослідниці Т. Федірчик, яка зазначає, що «без ґрунтового усвідомлення викладачем значимості власної науково-педагогічної діяльності, визначення ним самим своїх можливостей, цілей, цінностей, співвідношення їх з метою вищої освіти, вимогами студентів, як соціальних замовників на вищу освіту, малоімовірна трансформація розвитку його педагогічного професіоналізму» [21, с. 30].

Особистісний потенціал є потужним інструментом досягнення чітко визначеного та здорового почуття себе як педагога, що може призвести до позитивної самооцінки та впевненості в собі. Крім того, це дозволяє педагогам розпізнавати, розуміти та управляти своїми емоціями, тим самим удосконалюючи емоційний інтелект.

Проведений аналіз психолого-педагогічних праць дозволяє, крім вищезазначеного, стверджувати, що всебічний особистісно-професійний розвиток педагога відбувається тоді, коли залучаються такі аспекти розвитку, як особистісний, професійний та соціальний (цей аспект зумовлений соціальним характером педагогічної діяльності). Це пояснюється тим, що розвиток педагога – це процес навчання, а емоції, які виникають під час цього процесу, впливають на те, як функціонує мозок (позитивні емоції, наприклад, мотивація стимулюють залучення до навчання). Якісні знання та розуміння надзвичайно важливі для навчання (пізнання). Соціальна природа навчання має вирішальне значення, оскільки цей процес активно будується шляхом соціальної взаємодії з іншими (колегами, здобувачами освіти). Ці аспекти розвитку педагогів взаємопов'язані.

Проаналізувавши вищезазначену проблему дослідження, можна зробити висновок, що в умовах модернізації освіти неминуче зростають вимоги до професіоналізму та особистості педагога, реалізація яких можлива при особистісно-професійному розвитку педагога. Різнобічний аналіз цього наукового феномена дозволив нам визначити значимість суб'єктного потенціалу педагога. Тобто особистісно-професійний розвиток вимагає від педагога ґрунтового володіння не тільки академічними знаннями, а й особистими силами та характеристиками, які допомагають йому визначати та осмислювати свою педагогічну практику та себе як окрему людину. Це відбувається шляхом розвитку необхідних життєвих навичок, які можуть допомогти педагогу зростати у своїй професії та за її межами. Зауважимо, що такий розвиток залежить не тільки від формальної освіти, але також може бути ініційований педагогом самостійно (неформальна, інформальна освіта). У цьому випадку необхідним рішенням залишається пошук результативної траєкторії професійного розвитку, яка відповідає власним потребам та уподобанням.

Ця наукова розвідка не вичерпує всієї повноти окресленої проблеми. До перспективних напрямів подальших досліджень належить визначення принципів особистісно-професійного розвитку педагогів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бельмаз Я. Особливості професійного розвитку викладачів вищої школи у Великій Британії та США. *Studies in Comparative Education*. 2011. № 3–4. URL: <http://pps.udpu.edu.ua/article/view/18624> (дата звернення: 24.09.2021).
2. Державна національна програма «Освіта» (Україна XXI століття). К.: Райдуга, 1994. 61 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В. Г. Кремень. К.: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
4. Жигло О. О. Розвиток інформаційної культури викладача. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/31237/1/25.pdf> (дата звернення: 22.09.2021).
5. Зимняя И. А. Педагогическая психология. М.: Логос, 1999. 384 с.
6. Козлова Н., Вержицкая Е. Личностно-профессиональное развитие педагогов в условиях модернизации образования. *Психология и педагогика*. 2010. 2 октября. С.178–180. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnostno-professionalnoe-razvitiye-pedagogov-v-usloviyah-modernizatsii-obrazovaniya/viewer> (дата звернення: 24.09.2021).
7. Кондрашова Л. В. Методика подготовки будущего учителя к педагогическому воздействию с учениками. М.: Прометей, 1990. 150 с.
8. Маркова А. К. Психология труда учителя: кн. для учителя. М.: Просвещение, 1993. 192 с.
9. Мартинець Л. А. Методологічні підходи та принципи управління професійним розвитком учителів. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Серія: Психологія. Педагогіка*. 2016. № 26. С. 77–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2016_26_15 (дата звернення: 24.09.2021).
10. Митина Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Академия, 2004. 320 с.
11. Мірошник С. І. Професійний розвиток педагога: сучасні підходи. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=4133 (дата звернення: 27.09.2021).
12. Професійний розвиток персоналу як сфера діяльності менеджера. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/management/13946/> (дата звернення: 27.09.2021).
13. Професійний розвиток особистості фахівця: поняття, зміст та особливості. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241549.pdf> (дата звернення: 24.09.2021).
14. Професійний розвиток фахівців сфери туризму в США та Канаді: монографія / за ред. Л. Б. Лук'янової. Київ – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2015. 424 с.
15. Психологічний словник / авт.-уклад. В. В. Синявський, О. П. Сергєєнкова; за ред. Н. С. Побірченко. 2012. 336 с.
16. Пуховська Л. Теоретичні засади професійного розвитку педагогів: рух до концептуальної карти. *Порівняльна професійна педагогіка*. 2011. № 1. URL: <http://khnu.km.ua/root/res/2-7001-31.pdf> (дата звернення: 24.09.2021).
17. Словник-довідник з професійної педагогіки / за ред. А. В. Семенової. Одеса: Пальміра, 2006. 221 с. URL: <https://www.pedagogic-master.com.ua/public/semenova/slovník.pdf> (дата звернення: 20.09.2021).
18. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/rozvytok> (дата звернення: 24.09.2021).
19. Суть професійного розвитку персоналу та завдання управління ним. URL: <https://library.if.ua/book/45/3084.html> (дата звернення: 24.09.2021).
20. Ярошенко О. Г., Жабенко О. В., Скиба Ю. А. та ін. Теоретичні основи і технологія професійного розвитку науково-педагогічних працівників університетів в умовах інтеграції вищої освіти і науки: монографія / за ред. О. Г. Ярошенко. Київ: Прінтеко, 2020. 439 с.
21. Управління професійним розвитком учителів: навч.-метод. посіб. Вінниця: ДонНУ, 2016. 87 с.
22. Федірчик Т. Д. Розвиток педагогічного професіоналізму молодого викладача вищої школи (теоретико-методичний аспект): монографія. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. 448 с.
23. Чуприна Ю. А. Принципи професійного розвитку науково-педагогічних працівників. URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2019/06/Chupryna12.pdf> (дата звернення: 18.09.2021).
24. Personal and Professional Development (PPD): The Ultimate Guide. URL: <https://profiletree.com/personal-and-professional-development/> (дата звернення: 24.09.2021).

REFERENCES

1. Belmaz, Ya. (2011). Osoblyvosti profesiinoho rozvytku vykladachiv vyshchoi shkoly u Velykii Brytanii ta SShA. *Studies in Comparative Education*, 3–4. URL: <http://pps.udpu.edu.ua/article/view/18624> [in Ukrainian].
2. Derzhavna natsionalna prohrama “Osvita” (Ukraina XXI stolittia). (1994). K.: Raiduha [in Ukrainian].
3. Entsyklopediia osvity. V. H. Kremen. (2008). K.: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
4. Zhyhlo, O. O. Rozvytok informatsiinoi kultury vykladacha. URL: <http://eprints.kname.edu.ua/31237/1/25.pdf> [in Ukrainian].
5. Zimnyaya, Y. A. (1999). Pedahohicheskaya psikhohihiya. M.: Lohos [in Ukrainian].
6. Kozlova, N., Verzhitskaya, E. (2010). Lichnostno-professionalnoe razvitie pedahohov v usloviyakh modernizatsii obrazovaniya. *Psykholohiya i pedahohika – Psychology and pedagogy*, 2 oktiabria, 178–180. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/lichnostno-professionalnoe-razvitie-pedagogov-v-usloviyah-modernizatsii-obrazovaniya/viewer> [in Russian].
7. Kondrashova, L. V. (1990). Metodika podhotovki budushchego uchitelya k pedahohicheskomu vozdeistviyu s uchenikami. M.: Prometei [in Russian].
8. Markova, A. K. (1993). Psykholohiya truda uchitelya. M.: Prosveshchenie [in Russian].
9. Martynets, L. A. (2016). Metodolohichni pidkhody ta pryntsyipy upravlinnia profesiinym rozvytkom uchyteliv. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Psykholohiia. Pedahohika – Pedagogical education: theory and practice. Series: Psychology. Pedagogy*, 26, 77–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Potip_2016_26_15 [in Ukrainian].
10. Mitina, L. M. (2004). Psykholohiya truda i professionalnogo razvitiya uchitelya. M.: Akademiya [in Ukrainian].
11. Miroshnyk, S. I. Profesiinyi rozvytok pedahoha: suchasni pidkhody. URL: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=4133 [in Ukrainian].
12. Profesiinyi rozvytok personalu yak sfera diialnosti menedzhera. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/management/13946/> [in Ukrainian].
13. Profesiinyi rozvytok osobystosti fakhivtsia: poniattia, zmist ta osoblyvosti. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77241549.pdf> [in Ukrainian].
14. Profesiinyi rozvytok fakhivtsiv sfery turizmu v SShA ta Kanadi. L. B. Lukianova (Ed.). (2015). Kyiv – Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M. [in Ukrainian].
15. Syniavskiy, V.V., Serhieienkova, O. P. Psykholohichni slovnyk. N. S. Pobirchenko (Ed.). (2012) [in Ukrainian].
16. Pukhovska, L. (2011) Teoretychni zasady profesiinoho rozvytku pedahohiv: rukh do kontseptualnoi karty. *Porivnialna profesiina pedahohika – Comparative professional pedagogy*, 1, 97–106. URL: <http://khnu.km.ua/root/res/2-7001-31.pdf> [in Ukrainian].
17. Slovnyk-dovidnyk z profesiinoi pedahohiky. A. V. Semenovoi (Ed.). (2006). Odesa: Palmira. URL: <https://www.pedagogic-master.com.ua/public/semenova/slovník.pdf> [in Ukrainian].
18. Slovnyk ukrainskoi movy. URL: <http://sum.in.ua/s/rozvytok> [in Ukrainian].
19. Sut profesiinoho rozvytku personalu ta zavdannia upravlinnia nym. URL: <https://library.if.ua/book/45/3084.html> [in Ukrainian].
20. Yaroshenko, O. H., Zhabenko, O. V., Skyba, Yu. A. et al. (2020). Teoretychni osnovy i tekhnolohiia profesiinoho rozvytku naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv universytetiv v umovakh intehtratsii vyshchoi osvity i nauky. O. H. Yaroshenko (Ed.). Kyiv: Printeko [in Ukrainian].
21. Upravlinnia profesiinym rozvytkom uchyteliv. (2016). Vinnytsia: DonNU [in Ukrainian].
22. Fedirchuk, T. D. (2015). Rozvytok pedahohichnogo profesionalizmu molodoho vykladacha vyshchoi shkoly (teoretyko-metodychnyi aspekt). Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t [in Ukrainian].
23. Chupryna, Yu. A. Pryntsyipy profesiinoho rozvytku naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv. URL: <http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2019/06/Chupryna12.pdf> [in Ukrainian].
24. Personal and Professional Development (PPD): The Ultimate Guide. URL: <https://profiletree.com/personal-and-professional-development/>